

The Gleaner

Vol 2 (1964)

Μακάριος Καβαδίας (-1824)

Σπ. Ι. Ασδραχάς

doi: [10.12681/er.9626](https://doi.org/10.12681/er.9626)

Copyright © 2016, Σπ. Ι. Ασδραχάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ασδραχάς Σ. Ι. (2016). Μακάριος Καβαδίας (-1824). *The Gleaner*, 2, 225–246. <https://doi.org/10.12681/er.9626>

ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΚΑΒΑΔΙΑΣ (;-1824)

Χωρίς συγγραφικές ἀρετὲς ἢ ἀξιοπρόσεκτες ἐπιδόσεις στὰ ἐκπαιδευτικὰ χρέη, τυπικὸ δείγμα τοῦ μέσου δρου τῆς συντηρητικῆς λογιοσύνης στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ὁ Μακάριος Καβαδίας σημάδεψε τὴ στάση του ἀπέναντι στὰ πνευματικὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του μὲ ἓνα ἀντιβολταιρικὸ κείμενο τυπωμένο στὴ Βενετία στὰ 1802, προορισμένο νὰ διδάξει πὼς σοφία εἶναι ἀποκλειστικὰ ἡ θεοσέβεια καὶ ἐπιστήμη ἢ ἀποχὴ ἀπὸ τὸ κακὸ καὶ ἡ ἀσκησιμὸς τῆς ἀρετῆς· πὼς ἡ φιλοσοφία εἶναι «πάταγος ὀνομάτων», γέννημα «ἄκνου καὶ ἀπραξίας», ἢ ἐπιστήμη «κενοσπουδία» καὶ αἰτία τῆς «ὀ διαβόλος, ὁ τοῖς πρωτογόνοις ἐπιθυμίαν ἐμβαλὼν γνώσεως καλοῦ καὶ πονηροῦ».¹ Μολονότι ἡ ἀντιφιλοσοφικὴ διάθεση τοῦ κειμένου ὑπερακοντίζει τὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ἐκτρέπεται σὲ τυφλὴ ἀντίδραση, ὥστόσο τὴ διάθεση αὐτὴ τὴν προσδιορίζει καὶ τὴν προκαλεῖ ἀρνητικὰ τὸ κίνημα τοῦ διαφωτισμοῦ, θεωρημένο μέσα ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Βολ-

1. Μακαρίου πρεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδρίτου ἐπωνυμίαν δὲ Καβαδίου, τοῦ Κεφαλλῆνος, *Λόγος παραινετικός, Πρὸς τοὺς ἰδίους Μαθητάς, ἢ κατὰ Οὐολταίρου καὶ τῶν ὀπαδῶν, προσπεφωνημένος τοῖς Μαθηταῖς. Νῦν πρῶτον ἐκδοθεῖς, Ἐπιμελεῖα καὶ δαπάνη τοῦ Συγγραψάντος, μετὰ καὶ τριῶν Ἔμνων τοῦ αὐτοῦ. Ἐνετίησιν, αὐβ' 1802. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων 8ο σ. 133· «θεοσέβεια», σ. 116-7· τὰ ἄλλα παραθέματα ἀνήκουν στὶς σ. 14-5. Μιὰ παρουσίαση τοῦ βιβλίου ἔδωσε ὁ Δ. Χαβιαράς, *Μακάριος Καβαδίας σχολάρχης τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς (1798-1801 ἢ 1802)*, «Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», 32(1911), σ. 134-7· γιὰ τὴ θέση τοῦ βιβλίου μέσα στὴ φιλολογία τὴ σχετικὴ μὲ τὶς ἐπαφὲς τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας μὲ*

τὸ Βολταῖρο, Κ. Θ. Δημαράς, *La fortune de Voltaire en Grèce*, «Mélanges Octave et Melpo Merlier», I, Ἀθήνα 1956, σ. 214· πβ. Αἰ. Camariano, *Spiritul revolutionar francez si Voltaire in limba greaca si romana*, Βουκουρέστι 1946, σ. 51. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν σωστὰ παραδίδεται τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου μὲ τὸν τύπο *Καβαδίας*. Στὸν τίτλο τοῦ *Λόγου παραινετικοῦ* φέρεται σὲ γενικὴ *Καβαδίον*, ἴσως λοιπὸν *Καβαδίας* ἢ καὶ *Καβάδιος*· πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς δεύτερης ἐκδοχῆς συνηγορεῖ ὁ τύπος *Καβάδης* ποὺ παραδίδεται σὲ μερικὰ χειρόγραφα. Στὰ Ἐπτάνησα συναντιῶνται οἰκογένειες *Καβαδᾶ* καὶ *Καβαδία*· ἓνας ἀνιψιδὸς τοῦ Μακαρίου (βλ. σ. 238-9) ὑπογράφεται *Καβαδίας*· ὥστόσο ὁ ἴδιος ὁ Μακάριος μπορεῖ νὰ μετέτρεψε τὸ ὄνομά του, «ἀρχαϊκότερα», σὲ *Καβάδιος*.

ταίρου· ἐνὸς Βολταίρου ἀπογυμνωμένου ἀπὸ τὶς πραγματικὲς του διαστάσεις καὶ διακωμωδημένου σὲ σύμβολο κάθε γνωστικῆς καὶ ἠθικῆς στρέβλωσης. Καὶ καθὼς τὸ ἱστορικὸ τῶν ἐπαφῶν τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας μὲ τὸ Βολταῖρο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. ὡς τὴν ἐπανάσταση τοῦ 21 ἀντικαθρεφτίζει τὶς καταφάσεις, καθολικότερες ἢ μερικότερες, καὶ τὶς ἀντιδράσεις, ψυχραιμότερες ἢ ἐξωθημένες στὸ ἀδιέξοδο τοῦ φανατισμοῦ, τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὰ πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα τῆς Εὐρώπης, τὸ κείμενο τοῦ Καθαδία παίρνει τὰ ὅρια καὶ τὴν αἰτιολογία του ὡς τεκμήριο γιὰ τὶς ἀντιδράσεις αὐτές, ἔπως τὶς διαμόρφωνε ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς συντήρησης. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Καθαδία, ἀντλημένη σὲ πολλὰ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ J. G. Clémence (1717-1792) «L'authenticité des livres tant du Nouveau que d'Ancien Testament», τὸ ὁποῖο εἶχε μεταφράσει καὶ ὑπομνηματίσει ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ἀποβλέπει βασικὰ στὴν ὑπεράσπιση τοῦ κύρους τῶν Γραφῶν καὶ στὴν ἀναίρεση τῆς κριτικῆς τοῦ Βολταίρου σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ γνωσιολογικὴ τους ἀπαξία· ὡστόσο ἡ ἀντιβολταιρικὴ πολεμικὴ τοῦ Καθαδία, τονισμένη στὰ πρότυπα τῆς λιβελλογραφίας, ἐπεκτείνεται στὴν καταδίκη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης γενικὰ καὶ ἐπισημαίνει τὶς καταλυτικὲς συνέπειές της πάνω στὴν ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ τάξη: οἱ «θεομάχοι» φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς τῶν φώτων «ὑπὸ προσωπεῖω Χριστιανοῦ πρὸς αὐτὸν πολεμοῦσι τὸν Χριστόν», ὁ ἴδιος ὁ Βολταῖρος ἔφερε τοὺς συμπατριῶτες του σὲ ἐπανάσταση «πέρα πίστεως», τοὺς ἔκαμε «ἀλληλοφόνους» καὶ κατάντησε τὴν πατρίδα του «τραγυδῶν ἀγώνισμα».²

1. Ἀπόδειξις τοῦ κύρους τῶν τῆς νέας καὶ παλαιᾶς διαθήκης βιβλίων καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας ὑπεράσπισις ἢ ἀνασκευὴ τῆς καλουμένης Τελευταῖον διεορμηνευθείσης διαθήκης, ἐκ τῆς τῶν Γάλλων φωνῆς μεταφρασθεῖσα, ἥπερ προσειτέθησαν καὶ τινες σημειώσεις, Βιέννη 1794· πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Joseph Guillaume Clémence (1717-1792) *L'authenticité des livres tant du Nouveau que d'Ancien Testament démontrée et leur veridicité défendue; ou réfutation de la Bible enfin expliquée de V****, Paris 1782. Σχετικὰ μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Θεοτόκη καὶ τὴν ἀπήχησή του

στὰ ἀντιβολταιρικὰ κείμενα, Κ. Θ. Δημαράς, ἔ. ἀ., σ. 210-3· ἡ Ἀπόδειξις δὲν ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ, ὡστόσο οἱ ἐκδότες της, οἱ ἀδελφοὶ Πούλιοι, προαναγγέλλοντάς την στὴν «Ἐφημερίδα» (23.8.1793), σ. 691-2, ἀναφέρουν ὅτι τὴν ἔχει μεταφράσει ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (πβ. Αἰ. Camariano, ἔ. ἀ., σ. 35-7· Γ. Λάτιος, Ὁ ἑλληνικὸς τύπος τῆς Βιέννης ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821, Ἀθήνα 1961, σ. 50).

2. Λόγος παραινεικός, σ. 22-3· τὰ παραθέματα ἀνήκουν στὶς σ. 114 (ὑπὸ προσωπεῖω), 108.

Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὸ Μακάριο Καβαδία εἶναι ἐλάχιστες· γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο πὼς ἦταν ἱερωμένος («πρεσβύτερος καὶ ἀρχιμανδρίτης») αὐτοαποκαλεῖται στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου του), πὼς καταγόταν ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά, πὼς δίδαξε, ἄγνωστο πότε, στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, μέσα στὰ τελευταῖα πέντε χρόνια τοῦ 18ου αἰ. ἢ καὶ στὰ δυὸ πρῶτα τοῦ 19ου. Ἐδῶ θὰ συγκεντρωθοῦν κάποια ἄλλα τεκμήρια γιὰ τὸ Μακάριο, ἀν ὄχι ἱκανὰ νὰ συμβάλουν μὲ ἀποτελεσματικότητα στὴ σκιαγράφηση τοῦ προσώπου του, πάντως χρήσιμα γιὰ μιὰ ὑποτυπώδη βιογράφηση· μερικὲς δικές του παρασελίδιες σημειώσεις φαίνονται ἰδιαίτερα χρήσιμες, γιατί ἀφήνουν νὰ μαρτυρηθοῦν κάποια ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντά του, πρὶν ἀκόμη προωθηθεῖ στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, καὶ παραπέρα γιατί ἐπιτρέπουν νὰ διατυπωθοῦν ὀρισμένες ὑποθέσεις ἀναφορικὰ μὲ ὕστες ἐπὶ πρῶτον σύγκλιαν στὴ διαμόρφωση αὐτῶν τῶν ἐνδιαφερόντων.

Πρὶν ἀκόμη βρεθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπαντᾷ τὸ Μακάριο δάσκαλο στὴν Ἄρτα καί, πῶς γωρὶς καθὼς φαίνεται, στὴν Πρέβεζα νὰ ἀσκεῖ ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα· στὴν Ἄρτα τὸν συναντᾷμε ὀπισθόθεν στὰ χρόνια 1782-1785. Παραθέτω ἐδῶ ὅσα τεκμήρια κάνουν λόγο γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Μακάρου στὴν Ἄρτα, στὴ σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ, καὶ γιὰ τὴ διαμονή του στὴν Πρέβεζα. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντῖος Α΄, ἀναφερόμενος σὲ ἓνα κώδικα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γεράσιμου Βλάχου «Εἰς τὰ Περὶ ψυχῆς τρία βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλους», καταχωρίζει¹ δυὸ βιβλιογραφικὰ σημειώματα τοῦ Καβαδία, γραμμένα τὸ ἓνα στὸ πρῶτο παράφυλλο τοῦ κώδικα καὶ τὸ ἄλλο στὸ τέλος τοῦ φ. 207^γ· ὁ κώδικας σώζεται σήμερα στὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης μὲ ἀριθμὸ 1316,² ἀλλὰ τὸ σημείωμα τοῦ πρώτου

1. Κωνσταντῖος ὁ ἀπὸ Σιναιου, *Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐκ τοῦ Κλήρου ἀρετῆ καὶ παιδείας διαπροσφάντων*, «Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν», 10/464 (1862), σ. 2119 (τὸ κείμενο τοῦ Κωνσταντῖου δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Σοφοκλῆ Οἰκονόμο).

2. Ι. Σακκελίων, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 239 ἀρ. 1316· ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ δωρεὰ τοῦ Α. Συγγροῦ (Κωνσταντινίδης, *Ἐκθέσεις α΄*, σ. 199). Ἀδικαιολόγητα

διαστέλλεται (Γ. Κ. Σπυριδάκης, *Γεράσιμος Βλάχος, ἁ΄ Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*), 2 (1949), σ. 100 ἀρ. 3 καὶ 4) ἀπὸ τὸν κώδικα γιὰ τὸν ὁποῖο κάνει λόγο ὁ Κωνσταντῖος. Ἐνα ἄλλο σημείωμα σχετικὸ μὲ τὸ θάνατο τοῦ Χρυσάνθου Ζηταίου (1711), καταχωρισμένο στὸ φ. 214^ν καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖο, ἔ.ἀ., σ. 2119 καὶ τὸν Ι. Σακκελίωνα, ἔ.ἀ., σ. 239 ἀρ. 1316, ἀν εἶναι τοῦ Μακάρου, ἀναπαράγει κάποια παλαιότερη ἐνθύμηση.

παράφυλλου έχει αποκοπεί. Τὸ σημείωμα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Κωνσταντίου, εἶχε ἔτσι: «εἰς χρῆσιν Μακαρίου ἀρχιμανδρίτου τοῦ διδασκάλου Ἐρτησ τοῦπίκλῆν Καβδαδᾶ». Τὸ ἄλλο, καταχωρισμένο κάτω ἀπὸ ἕνα βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ 1695, ἀναγράφει μὲ συντμήσεις: «μ: ἀρχ: διδ: ἄρτ: καθδ: κτήμα». Καθὼς ὅμως ὁ Κωνσταντίος δὲν ξεχώρισε τὸ σημείωμα τοῦ Μακαρίου ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ 1695, θεωρήθηκε ὅτι ὁ γραφέας τοῦ κώδικα καὶ ὁ κτήτορας ἦταν τὸ ἴδιο πρόσωπο καὶ ἔτσι πέρασε στὴ βιβλιογραφία ἕνας ἀνύπαρκτος Μακάριος Καβδαδᾶς ἀρχιμανδρίτης, δάσκαλος στὰ 1695 στὴ σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ στὴν Ἄρτα. Στὰ παραπάνω τεκμήρια ἔρχονται νὰ προστεθοῦν καὶ κάποιες ἄλλες σημειώσεις τοῦ Μακαρίου, καταχωρισμένες σὲ ἕνα ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελέτιου Μήτρου (1728), τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ ἐντυπα

1. Μ. Παρανίκας, *Σχέδιασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 74· Σεραφεῖμ Βυζάντιος, *Λοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Προβέξῆς καὶ Ἄρτης*, Ἀθήνα 1884, σ. 208· Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1936, σ. 169. Ὁ ἀνύπαρκτος Μακάριος ὑποτίθεται ὅτι ἦταν ὁ τρίτος κατὰ σειράν δάσκαλος, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰδρυσεως τῆς σχολῆς (1669), ὕστερα ἀπὸ τὸ Σωφρόνιο Λειχοῦδη καὶ τὸ Γεράσιμο Παλλαδᾶ, πού, ὁ τελευταῖος αὐτός, φέρεται ὅτι δίδασκε γύρω στὰ 1690 (Π. Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ*, ἐκδ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Γιάννενα 1960, σ. 160· πρώτη δημοσίευση τῆς βιογραφίας τοῦ Παλλαδᾶ ἀπὸ τὸν Ἀραβαντινὸν στὴν «Πανδώρα», 13 (1862-3), σ. 184). Ὡστόσο ἡ παραπάνω σειρά τῶν πρώτων δασκάλων στὴ σχολὴ τοῦ Μανολάκη εἶναι λανθασμένη. Πρῶτος δίδαξε (1670) ὁ Γρηγόριος Μάνεσης, μαθητὴς καὶ δημιούργημα τοῦ Εὐγένιου Γιαννούλη (Σ. Λάμπρος, *Βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου*, «Νέος Ἑλληνομνήμων», 4 (1907), σ. 75· Δ. Μ. Σάρ-

ρος, *Ἡπειρωτικαὶ ἐθνυμύσεις ἢ χρονικά σημειώματα καὶ ἐπιγραφαί*, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», 12 (1937), σ. 109 ἀρ. 11: βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ 1670 σχετικὸν μὲ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Μάνεσης)· στὰ 1670 ὁ φερόμενος ὡς πρῶτος δάσκαλος τῆς σχολῆς Σωφρόνιος Λειχοῦδης (1652-1730) ἦταν μόλις 18 χρονῶν. Στὰ 1674 διδάσκει ὁ Ἐμμανουὴλ (Εὐφραῖμ) Δέκαρχος ὁ Κρής (N. Camariano, *Catalogui manuscriptorum grecesti*, Βουκουρέστι 1940, σ. 73). Στὰ 1690 ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς βρισκόταν στὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας (N. Β. Τωμαδάκης, *Δύο πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας συγχρόμενοι. Γεράσιμος Α' Σπαρταλιώτης (1620-1636) καὶ Γεράσιμος Β' Παλλαδᾶς*, «Κρητικὰ Χρονικά», 3/1 (1949), σ. 182) καὶ ὄχι στὴ σχολὴ τῆς Ἄρτας. Ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους τῆς σχολῆς ἴσως πρέπει νὰ συγκαταλεχθεῖ καὶ ὁ συνιδρυτὴς τῆς μητροπολίτης τῆς Ἄρτας Βαρθολομαῖος (1660-1691), ἂν κυριολεκτεῖ ὁ Γ. Παλλαδᾶς σὲ μιὰ ἐπιστολῇ του ἀποκαλώντας τον «διδάσκαλον» τῆς «περιφήμου πόλεως Ἄρτης» (Π. Ἀραβαντινός, ἔ.ά., σ. 18).

τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο· μέσα στὶς σημειώσεις αὐτές, ποὺ θὰ σχολιασθοῦν πιὸ κάτω, εἶναι καὶ τρία κτητορικά σημειώματα, τὰ δυὸ γραμμένα στὴ σελίδα τοῦ ψευδοτίτλου καὶ τὸ τρίτο στὴν κορυφὴ τῆς σελίδας τοῦ Α' κεφαλαίου τῆς Γεωγραφίας. Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ εἶναι εὐκρινές: «Μακαρίου ἀρχιμανδρίτου πρεβέζης τοῦ ἐλαχίστου ἐν σπουδαίοις κτῆμα». Τὸ ἄλλο σημείωμα παρουσιάζει δυσκολίες στὴν ἀνάγνωση, γιατί πάνω στὶς δυὸ τελευταίες του λέξεις ὑπάρχει δεύτερο γράψιμο· τὸ πρῶτο γράψιμο διαβάζεται: «καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις μακ(αρ)ίου ἱερομονά[χου] καθβαδᾶ» (ἢ καθβαδίου ἢ καθβάδου). Τὸ δεύτερο γράψιμο δὲν εἶναι ἀναγνώσιμο σὲ ὄλη του τὴν ἔκταση· πάνω στὴ λέξη ἱερομονά[χου]-τὰ γράμματα τῆς ἀγκύλης ἔχουν σθηστεῖ-ἔχουν γραφεῖ μιὰ ἢ δυὸ λέξεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ξεχωρίζει καθαρὰ ἢ κατάληξη τῆς δεύτερης *οντι*. Ἡ λέξη ἢ γραμμένη πάνω ἀπὸ τὸ ὄνομα *καββαδᾶ* εἶναι ἀδιάγνωστη· ἀμέσως παραπέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἀρχικοῦ σημειώματος προστέθηκαν οἱ λέξεις: καὶ ἀρχιμανδρίτου. Τοῦ τρίτου σημειώματος τὰ γράμματα ἔχουν κοπεῖ ἀπὸ τὸ διβλιοδέτη, ἀλλὰ θὰ μπόρουσε νὰ διαβάσει κανεὶς ἀπὸ τὰ λείψανά τους: «Μακαρίου ἀρχιμανδρίτου καὶ [...] πρεβέζης [...]».

Τὸ μόνο τεκμήριο γιὰ τὸ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τῶν παραπάνω σημειωμάτων εἶναι ὁ χρόνος (1728) τῆς ἔκδοσης τῆς Γεωγραφίας. Δυὸ κείμενα, ὡστόσο, τοῦ 1785 ἔρχονται νὰ ὀρίσουν ἕνα στοιχειῶδες χρονικὸ διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μακάριος δίδασκε στὴν Ἄρτα· πρόκειται γιὰ δυὸ ἐπιστολές τοῦ Ἀχμέτ ἀγᾶ, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς βοεβόδες αὐτῆς τῆς πόλης, πρὸς τὸ βενετὸ Τακτικὸ Προνοητὴ τῆς Πρέβεζας,¹ στὶς ὁποῖες μνημονεύεται ἕνας Μακάριος δάσκαλος στὴν Ἄρτα, πιθανὰ ὁ Καβαδίας ἢ Καβαδάς, μιὰ καὶ δὲν ἔχουμε ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους τῆς Ἄρτας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς κανένα συνώνυμό του. Στὴν πρώτη ἐπιστολῇ (25-8-1785) ὁ βοεβόδας ἀναφέρει: «Τὸ παρὸν φιλικόν μας γράμμα εἰσὲ ἄλλο δὲν εἶναι, παρὰ κάποιος Ζαφείρης Γιαννούζης σούδιτό[ς] σας, ἐγκάτοικος αὐτοῦ, χρωστοῦσεν ἐνοῦ ὀβραίγου ραγιαῖ μας μὲ ὁμολογία γρόσια 100 μὲ τὸ διάφορό τος καὶ διὰ τὰ ὁποῖα ἄσπρα ἦτον κεφίλης ὁ δάσκαλος Μακάριος. Εἰς τὴ διορίαν του ἔστειλε 50 γρόσια εἰς

1. Βρίσκονται στὸ Ἀρχιεπιφυλακεῖο Λευκάδας: *Reggimento Nobile Homo quodam Marco Cicogna fù Provveditore Extraordinario di Santa Maura. Filza lettere otomani dal 22 Maggio 1785 al 29 Dicembre 1785. Carte*

scritte e numerate dal 1 al 28, ἀρ. 10, 2 καὶ σὲ μικροταινία στὸ ΚΝΕΙ, Λευκάδα 1964, F 9. Ἀποκατασταίνω τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη, διατηρώντας ὡστόσο τοὺς διαλεκτικὸς τύπους.

τὰ χέρια τοῦ Μακαρίου καὶ τοῦ τὰ ἔδωσε τοῦ ὀβραίου, τὰ δὲ λοιπὰ 50 γρόσια λείπουν. Τώρα κο[ν]τὰ τρεῖς χρόνος κάνει τὸ διάφορό τος κατὰ τὴν συμφωνίαν ὀπῶχον κο[ν]τὰ 30 γρόσια, καθὼς θέλει βεβαιωθεῖτε καὶ ἀπὸ τὴν ὁμολογίαν. Τώρα ὁ Μακάριος, ὅπου ἔταν κεφίλης, τοῦ ἔπεσε δρόμος διὰ νὰ πάγει στὴ Μπόλη καὶ ἔτζι τὸν ἐστένεψε ὁ ὀβραῖος καὶ τὸν ἤφερε ὀμπροστά μου. Ἐγὼ, γλέπο[ν]τας τὸ δίκιο, ἐπρόσταξα τὸν μπουλούμπασή μου καὶ τὰ ἔδωσε, γρόσια 77 ὅπου κάνον μὲ τὸ διάφορό τος...». Ἡ δεύτερη ἐπιστολὴ (3-9-1785) δίνει μιὰ συμπληρωματικὴ πληροφορία, ὅτι δηλαδὴ ὁ Μακάριος εἶχε ἀδελφούς ἐγκαταστημένους στὴν Πρέβεζα ἢ στὴν Ἄρτα: «ὠστόσο, διὰ τὰ ἄσπρα τοῦ Γιαννούζου σὰς ἐφάνέρωσα ἔπου τὰ ἔχει δώσει ὁ μπουλούμπασής μου καὶ πρέπει, τὸ σωστό, νὰ μᾶς τὰ στείλετε μὲ τὸ διάφορόν τος πρὸς 10 τὰ 100 πῶναι τὸ συνήθειον σας. Καὶ ὁ Γιαννούζος, ἂν ἔχει δώσει τῶν ἀδελφῶν τοῦ Μακαρίου ἢ τοῦ ἴδιου τοῦ Μακαρίου, ἔπρεπε νὰ πάρει καὶ τὴν ὁμολογίαν του· εἰδὲ καὶ τὸς ἔχει δώσει δι' ἄλλη ὑπόθεσιν, αὐτὸ ἐβγάξει ἢ κρίση...». Ἀπὸ ὅσα τεκμήρια παρατέθηκαν, συμπεραίνει κανεὶς ὅτι πρὶν κιάλας ἀπὸ τὰ 1782 ὁ Μακάριος ἦταν ἐγκαταστημένος στὴν Ἄρτα, ὅτι στὰ 1785 ἐτοιμάζεται νὰ ἀναχωρήσει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὅτι τέλος σὲ μιὰ χρονικὰ ἀπροσδιόριστη ἐποχὴ ἔβρισκόταν στὴν Πρέβεζα, ὅπου ἀσκοῦσε ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα.

Ἡ μνεῖα τῶν ἀδελφῶν τοῦ Μακαρίου ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι σὲ κάποια στιγμή αὐτὴ ἢ κεφαλονίτικη οἰκογένεια εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν Πρέβεζα καὶ ἀπὸ κεῖ ὁ Μακάριος πέρασε, ἴσως μαζί κ' οἱ ἀδελφοὶ του, στὴν Ἄρτα, γιὰ νὰ διδάξει στὴ σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ. Στὰ 1782 βρίσκεται στὴν Πρέβεζα κ' ἕνας ἄλλος Κεφαλονίτης παπὰς Καβάδης (ὅπως ὑπογράφεται ὁ ἴδιος, ἢ Καβαδάς ὅπως ἀναγράφεται ἄλλοῦ), ὀνομαζόμενος Νεόφυτος πού, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἀντιδικεῖ μὲ τὸ μητροπολίτη τῆς Ἄρτας¹. εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Νεόφυτος καὶ

1. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Ἡπειρωτικὰ σταυρολογήματα*, α' Ἡπειρωτικὴ Ἔστια», 11 (1962), σ. 380-2. «Νεόφυτος ἱερομόναχος Καβάδης καὶ πνευ[μα]τικῶς» ὑπογράφεται σὲ ἔγγραφο τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Ἀρχιεπιφυλακεῖο Λευκάδας: Reggimento Nobile Homo Marco Cognna, fù Provveditore Extraordinario di Santa Maura. Filza No 3, ἀρ. ἐγγράφου 6 καὶ σὲ μικροταινία στὴν Ταινιοθήκη τοῦ ΚΝΕ, Λευκάδα 1964,

F 3). Ὄπωςδῆποτε, ὑπάρχει στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ντόπια κογένεια Καβαδία στὴν Πρέβεζα· ἕνας Ἰωάννης Καβαδίας, φιλικός, γράφει στὰ 1820: «ἔζησα πάντοτε εἰς τὴν πατρίδα μου Πρέβεζα τῆς Ρούμελης, εἰς τὴν ὀποίαν ἐγεννήθηκα, πάντοτε μὲ τὰ ἄρματα τὰ ὀποῖα μοῦ ἦτον καὶ πατροπαράδοτα...» (Ἐμ. Γ. Πρωτοφάλης, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία*, Ἀθήνα 1964, σ. 166, 256 ἀρ. 19).

ὁ Μακάριος ἀνήκουν στὴν ἴδια κεφαλονίτικη οἰκογένεια, ἐγκαταστημένη στὴν Πρέβεζα πρὸς τὰ μέσα τῆς δεύτερης 50ετίας τοῦ 18ου αἰ.

Ἐνα ζήτημα ποῦ χρειάζεται νὰ ἐπιλυθεῖ, εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ Μακάριου τῆς σχολῆς τῆς Ἄρτας μὲ τὸ Μακάριο Καβαδία τὸ συγγραφέα τοῦ ἀντιβολταϊρικοῦ κειμένου καὶ σχολάρχῃ τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ὅ,τι κυρίως θὰ ἀντίκρουε τὴν ταύτιση εἶναι οἱ διαφορετικοὶ τύποι μὲ τοὺς ὁποίους παραδίδεται τὸ ἐπώνυμο τοῦ Μακάριου τῆς Ἄρτας καὶ τοῦ Μακάριου τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας: Καβαδάς στὴ μιὰ, Καβαδίας στὴν ἄλλη περίπτωση. Πρὶν ὑπομνήσει κανεὶς τὴν ρευστότητα γύρω ἀπὸ τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, θὰ ἄξιζε νὰ ἀναφέρει ἕνα συγκεκριμένο τεκμήριο γιὰ τοὺς διαφορετικούς τύπους μὲ τοὺς ὁποίους παραδίδεται τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα τοῦ λόγου κατὰ τοῦ Βολταίρου: ἐνῶ στὸ ἐντυπο ἢ ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος σὲ γενικὴ ὑποδεικνύει καὶ τοὺς δυὸ τύπους, σὲ ἕνα χειρόγραφο¹ ἀναγράφεται στὸν τύπο Καβάδης, ὅπως καὶ τὸ ἐπώνυμο τοῦ Νεόφυτου Καβάδῃ ἢ Καβαδᾶ: «Μακαρίου Ἀρχιμανδρίτου τοῦ Καβάδῃ Λόγος κατὰ Οὐολταίρου ἢ παραινετικός». Τὸ ἀποφασιστικὸ ὅμως στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἐνισχύει μὲ τὴ σειρά του καὶ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Μακάριου καὶ τῆς οἰκογένειάς του στὴν Πρέβεζα, προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός του στὸν τύπο Καβάδης, σὲ κάποιον ἀθωνικὸ χειρόγραφο² μὲ τὰ ἐξῆς περιεχόμενα: δυὸ ὕμνους στὴν Παναγία, ὁ πρῶτος μὲ τὴν ἀκροστιχίδα «Μακαρίου» καὶ ὁ δεύτερος μὲ τὴ μακρόσυρτη ἀκροστιχίδα «Μακάριος ὦ θεομῆτορ ὁ ἀχρεῖος σου δοῦλος τάδ' ἐκ τῶν σῶν δέει καὶ πόθῳ πολλῷ σοὶ προσφέρει τῇ πάντων ἀνάσσει καὶ ὑπεράγῳ ἀειπαρθένῳ σωτεί-

1. Ὁ κώδικας 25 τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας (Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος κωδίκων Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, «Νέος Ἑλληνομνήμων», 6 (1909), σ. 343 ἀρ. 25). Σὲ ἕνα κτητορικὸ σημείωμα τοῦ Μακάριου στὸν ἄλλοτε κώδικα 198 τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου («Νικολάου Κούρσουλα τοῦ Ζακυνθίου ὑπομνήματα καὶ ζητήματα εἰς τὸ Ἀριστοτέλους περὶ οὐρανοῦ») φαίνεται ὅτι κρατᾶει τὸν τύπο Καβαδίας: «Μακάριος [...] ἐκ Κεφαλληνί(ας), ἐπίκλην Καβαδ[ί]ας» (Ν. Α. Βέης, *Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελο-*

ποννήσῳ μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Β', «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου», 7 (1957), σ. 17 ἀρ. 198· τὸ ὄνομα στὸν κώδικα εἶναι *Καβαδ*. ἡ συμπλήρωση ἀνήκει στὸ Βέη). Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ «Λόγου παραινετικοῦ» στὴ χειρόγραφη μορφή του βλ. καὶ Μ. Γεδεών, *Εἴκοσιν ἐτῶν ἐθνικὴ ἱστορία κατόπιν θνέλλης (1791-1811)*, «Θεολογία», 5 (1927), σ. 296.

2. Σωφρ. Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Καϊμπριτζ 1924, σ. 107 ἀρ. 518.

ρη Μαρία ρυσθείς διὰ σοῦ παντός δεινοῦ δέξαι δὴ τὸν ὕμνον ὡς τὰ τῆς χήρας λεπτά ὁ υἱός σου ὦ θεογεννήτρια»· ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ «πεῖζαδὲ Σκαρλάτου Γκίκα Εἰς Βολταίρου καὶ τὰ αὐτοῦ συγγράμματα ὑπὸ Μακαρίου ἀρχιμανδρίτου Καβάδης τοῦ ἐκ Νικοπόλεως τῆς ἐν Μακεδονίᾳ»· ἓνα λόγος «κατὰ Βολταίρου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ» καὶ τέλος «Ἐφαιστίωνος ἐγχειρίδιον Ἀλεξανδρέως Περὶ μέτρων καὶ ποιημάτων». Ὁ Μακάριος Καβάδης «ἐκ Νικοπόλεως τῆς ἐν Μακεδονίᾳ» εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Κεφαλονίτη Μακάριο, τὸ συγγραφέα τοῦ βιβλίου κατὰ τοῦ Βολταίρου, καθὼς φαίνεται καθαρὰ τόσο γιατί τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο προσγράφει στὸ «Νικοπολίτη» Μακάριο τὸ ἀντιβολταϊρικὸ κείμενο ἔσο καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο λόγο: ὁ ὕμνος μὲ τὴ μακρὸςυρτη ἀκροστιχίδα ὑπάρχει στὸ ἐντυπο τοῦ Μακαρίου,¹ μαζί μὲ ἄλλους δυὸ ὕμνους ποὺ δὲν καταχωρίζονται στὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο. Ἔτσι ἡ μαρτυρία τοῦ χειρογράφου σχετικὰ μὲ τὴν πατρίδα τοῦ Μακαρίου ἀντὶ νὰ ὑποδεικνύει δυὸ διαφορετικὰ πρόσωπα, ἓναν ἀρχιμανδρίτη Μακάριο Καβάδη ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ Νικόπολη κ' ἓνα συνώνυμό του ἀρχιμανδρίτη ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά ποὺ κ' οἱ δυὸ τους εἶχαν τὴν τάση νὰ ἀναιροῦν τὸ Βολταίρο, φανερώνει μιὰ εὐκλοεξήγητη σύγχυση: ὁ Μακάριος ἔχει ζήσει, μὲ τὴν οἰκογένειά του ἴσως, στὴν Πρέβεζα, δίπλα δηλαδὴ στὴν ἠπειρωτικὴ Νικόπολη ὅπου, καθὼς θὰ δοῦμε, ἔκανε κάποιες ὑποτυπώδεις ἀρχαιολογικὲς ἀναζητήσεις· ἔχοντας κανεὶς ὑπ' ὄψη τὴ σχέση τοῦ

1. *Λόγος παραινεικός*, σ. 123-32: τοῦ αὐτοῦ *ἔισρος εἰς τὴν Θεοτόκον ἐν στίχοις λαμβικοῖς, ἠρωϊκοῖς, ἀνακροστιχίαις, διμέτροις βραχυκαταλήκτοις λαμβικοῖς, καὶ ἀδωνίοις, μετὰ διπλῆς ἀκροστιχίδος*· ἡ δευτέρη ἀκροστιχίδα εἶναι: *Μαρία*. Τὸ κείμενο τοῦ ὕμνου παρουσιάζει διαφορὰς, ἀν κρῖνει κανεὶς ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο· ἐντυπο: «Μῆ-τερ Θεοῦ μάκαιρα κούρη παρθένε»· χειρόγραφο: «Μάτερ μάκαιρα Μαρία κλεινὴ κόρη». Στὸ ἐντυπο καταχωρίζονται καὶ οἱ ἐξῆς δυὸ ὕμνοι: *Τοῦ αὐτοῦ Ὑμνος εἰς τὴν Μακαρίαν Τριάδα καὶ Παντελεήμονα καὶ Ἐρμόλαον τοὺς Ἀγίους, ἐν ἑξαμέτρῳ τόνῳ* (σ. 118-20) καί: *Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν Θεοτόκον* (σ. 121-2). Ὁ Μακάριος εἶχε περάσει κάποια ἀρρώστεια καὶ ἀπόδωσε τὴν ἰασὴ του στὴ «μακαρίαν τριάδα καὶ

Παντελεήμονα καὶ Ἐρμόλαον τοὺς Ἀγίους»: «Καὶ νύκε νοῦσος πέφνε με ὄκα μάλα στονόσσσα, / (...) τοίας ρύσασθε νοῦσου ἐριούνοι αἰψα / ἢ με κατασμήχουσα κακῆς ὀδύνησι παρεῖχε...». Ὁ Εὐστρατιάδης δίνει ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ μπετζαντὲ Σκαρλάτου Γκίκα τὸν πρῶτο μόνον στίχο: «ὃς κ' ἐθέλοι πιέμεν ὀλεσίμβροτα φάρμακα Κίρκης» (πβ. *Λόγος παραινεικός*, σ. 102: «ἔστι γὰρ (: τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου), ἔστι πολὺ χεῖρω καὶ τῶν Κίρκης φαρμάκων»). Ὁ «Ἀλόγος κατὰ Βολταίρου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ» ἀνήκει στὶς σ. 27-57 τοῦ κώδικα· ὡστόσο εἶναι δύσκολο νὰ χώρῃσαν σὲ 30 χειρόγραφες σελίδες οἱ 115 τοῦ ἐντύπου· ἴσως πρόκειται γιὰ ἓνα μόνον τμῆμα ἢ γιὰ ἐπιτομὴ τοῦ κειμένου τοῦ «Ἀλόγου».

Μακάριου με τὴν Πρέβεζα, θὰ μπορούσε νὰ διατυπώσει περισσότερες ἀπὸ μιὰ εὐλογες ὑποθέσεις γιὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο μπερδεύτηκε ἡ πατρίδα τοῦ κεφαλονίτη λογίου με τὴν ἡπειρωτικὴ Νικόπολη κ' ἡ τελευταία με τὴ μακεδονική.

Σύμφωνα με τὶς εἰδήσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ τούρκου βοεβόδα, ὁ Μακάριος ἐνδέχεται νὰ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἄρτα γιὰ τὴν Πόλη στὰ τέλη τοῦ 1785 ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1786· στὴν Πόλη τὸν βρίσκουμε νὰ σχολαρχεῖ στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας 1790 - 1800. Κάποιες ἄλλες πληροφορίες ἀναφέρουν ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸ παραπάνω διάστημα πέρασε στὸ Βουκουρέστι, ὅπου δίδαξε στὴν αὐθεντικὴ σχολή, ἀγνωστο ἀκριβῶς πότε, καὶ στὸ σπῆτι τῶν Ὑψηλάντηδων σὰν ἐσωτερικὸς δάσκαλος. Τὸ πιὸ σίγουρο τεκμήριο γιὰ τὰ χρόνια τῆς διδασκαλίας τοῦ Μακάριου στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία εἶναι μιὰ δική του φράση,¹ σύμφωνα με τὴν ὁποία, διένυε κιόλας τὸν τρίτο χρόνο τῆς σχολαρχίας του ὅταν ἔγραφε ἢ τύπωνε τὸ «Λόγο παραιναιτικό»: «Ἐγὼ μὲν οὖν τρίτον ἤδη ἔτος ἐν Βυζαντίῳ σχολαρχῶν, θεοβόθηκα τὰ δυνατὰ ὄκνου μομφῆν ἀπορρίψας καὶ τοιούτων θανασίμων διακέτων ὑμᾶς, τό γε ἔμὸν ἀπήλλαξα μέρος, τῆς φιλαυτίας ἐπίπροσθεν τὸ φιλάλληλον θέμενος». Ὅταν ὁ Μακάριος γράφει τὸ «Λόγο» του, εἶναι καθὼς εἶδαμε, σχολάρχης στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία· ὡστόσο ἡ χρονολογία τῆς ἐκδόσεως δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ καὶ τὸ ἔσχατο ὄριο τῆς τριετοῦς σχολαρχίας τοῦ Μακάριου, γιὰτὶ μπορεῖ ἀπὸ τὸ γράψιμο ὡς τὸ τύπωμα τοῦ κειμένου νὰ μεσολάβησε ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα. Ἡ κυκλοφορία ἄλλωστε τοῦ ἔργου στὴ χειρόγραφὴ του μορφή, ἴσως εἶναι καὶ ἕνας λόγος ὥστε νὰ μὴ θεωροῦνται ἀπαραίτητες οἱ βελτιώσεις κ' οἱ προσαρμογὲς κατὰ τὴν καθυστερημένη ἐκτύπωσή του. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀνταποκρινόμενη στὰ πράγματα ἡ πληροφορία τοῦ Γεδεῶν,² ἀτεκμηρίωτη ὡστόσο, ὅτι ὁ Μακάριος σχολαρχοῦσε στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία στὰ χρόνια 1795 - 1798 καὶ ὄχι στὰ 1798 - 1801 ἢ 1802, ὅπως θὰ συμπεραίνει κανεὶς ἀν χρονολογοῦσε τὴ σχολαρχία τοῦ Μακάριου ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου.³

1. Λόγος παραιναιτικός, σ. 111.

2. Μ. Γεδεῶν, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 155, 179 ἀπὸ τὸ Γεδεῶν ἀντλεῖ καὶ ὁ νεώτερος (1901) καθηγητῆς τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς Ἀνθιμος Μαζαράκης, *Ἡ πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, «Φιλαν-

θρωπικὰ Καταστήματα ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1906», ἔτος Β', Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 118 καὶ ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία*, τ. 1, σ. 16, ποὺ ἀναγράφουν τὴν ἴδια χρονολογία.

3. Αὐτὴ τὴ χρονολογία ὑποδεικνύει ὁ Δ. Χαβιαράς, ἔ.ἀ., σ. 134-5.

Ἐν ὅμως μεσολαβεῖ μιὰ τετραετία περίπου ἀνάμεσα στὸ γράψιμο καὶ στὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφήσει κανεὶς ἀπαρατήρητο τὸ γεγονός ὅτι στὰ 1802 βλέπει τὸ φῶς καὶ ἕνα ἄλλο ἔντυπο τοῦ ἴδιου κλίματος, ἢ «Ἀντιφώνησις» τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου.

Ἡ πληροφορία τοῦ Γεδεῶν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ κάποιων ἄλλων μαρτυριῶν. Στὰ 1790 διαλύεται ἡ σχολὴ τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας καὶ ὁ προϊστάμενός της, ὁ Σέργιος Μακραῖος, μεταφέρεται στὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς τῶν γραμματικῶν μαθημάτων ἀντικαθιστώντας κάποιον Μακάριο, ἄνθρωπο «αὐτομαθὴ ἀμαθῆ», «κυκεῶνα ἢ συρφετὸ ἀμαθείας»· αὐτὸς ὁ Μακάριος, ποὺ «εἰσπηδήσας εἰς τὴν ἐνταῦθα σχολὴν τὴν λεγομένην τῶν γραμματικῶν, ταύτην σενέχεέ τε καὶ ἐτάραξε», δὲν εἶναι βέβαιο ἂν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Καθαδία.¹ Στὰ 1793 ὁ Σέργιος ἀναγκάζεται νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ σχολαρχία, μὴ θέλοντας νὰ παραδεχθεῖ ὀρισμένες κερδοσκοπίες ποὺ γίνονταν σὲ βάρος τῆς σχολῆς· στὴ θέση του ἀνεβαίνει ὁ Φώτιος Κύπριος ποὺ μάζι μὲ τοὺς ἄλλους δυὸ δασκάλους, ἕνα Θεοδόσιο καὶ κάποιον Δημήτριο, κατεβάζουν τὸ ἐπίπεδο τῆς σχολῆς: «φιλοσοφία γὰρ ὄλως ἀπέπτῃ μυσαχθεῖσα τὴν μετὰ γοητείας μοχθηρίαν, γραμματικὴ δὲ ὑβρίζεται· καὶ γὰρ Αἴσωπος καὶ Λουκιανὸς ἐν αὐτῇ σκηνοδατεῖ». ² Στὰ 1798 ὡς τὰ 1801 τὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς ἀναλαβαίνει ξανά ὁ Μακραῖος. Ἔτσι, ἡ πληροφορία τοῦ Μακάριου ὅτι σχολαρχοῦσε τρία χρόνια, δὲ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν περίοδο 1798 - 1801 ἢ 1802, ἀφοῦ στὰ χρόνια αὐτὰ σχολάρχης εἶναι ὁ Μακραῖος· ἐπίσης, ἡ πληροφορία ὅτι στὰ 1793 - 1796 ³ παίρνει τὴ θέση τοῦ Σέργιου ἕνας Μακάριος δὲ φαίνεται σωστὴ, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Σέργιος παραδίδει ὅτι τὸν διαδέχτηκε ὁ «ἀτέχνως ψελλίζων τὰ γραμματικὰ» Φώτιος. ⁴ Γιὰ ἕνα ἄλλο λόγο θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ τριετὴς σχολαρχία τοῦ Μακάριου μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1790, ὅπως θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συμπεράνει κανεὶς ταυτίζοντας μὲ τὸ Μακάριο Καθαδία τὸν προϊστάμενο τῆς σχολῆς τῶν γραμματικῶν μα-

1. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. οζ'-οη'· τὰ παραθέματα ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Μακάριου (15.8.1793). Πβ. καὶ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Πετροῦπολη 1899, σ. 30-1.

2. Κ. Σάθας, ἔ.ἀ., τ. 3, σ. οθ'· τὸ παράθεμα ἀπὸ ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Μα-

κάριου.

3. Μ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 29. Τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ θὰ τὴ στήριζε καὶ μιὰ εἰδηση, κατὰ τὴν ὁποία στὰ 1796 εἶχε κιάλας ἐπικριθεῖ ὁ *Λόγος παραινεϊκός*· ὡστόσο ἡ χρονολογία 1796 δὲν παραδίδεται μὲ βεβαιότητα (βλ. σ. 239 σημ. 3)

4. Κ. Σάθας, ἔ.ἀ., τ. 3, σ. οθ'.

θημάτων, τὸν ὁποῖο διαδέχτηκε ὁ Σέργιος: ὁ «Λόγος παραινετικὸς» δὲ γράφεται νωρίτερα ἀπὸ τὰ 1794, τὴ χρονιὰ δηλαδὴ τῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Θεοτόκη τῆς «Authenticité» τοῦ J. G. Clémence' συνεπῶς, ὁ Μακάριος θὰ διένυε τὸν τρίτο χρόνο ὡς προϊστάμενος τῆς σχολῆς σὲ κάποιο χρονικὸ διάστημα μεταγενέστερο ἀπὸ τὰ 1794, ἀφοῦ ἡ σχετικὴ φράση στὸ κείμενό του εἶναι ἐνεστωτικὴ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ πληροφορία ποὺ τοποθετεῖ τὸ Μακάριο στὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς ἀπὸ τὰ 1795 ὡς τὰ 1798 βασίζεται στὰ πράγματα, ἀφοῦ, ἐπιπρόσθετα, διασταυρῶνεται μὲ μιὰ ἄλλη εἶδηση, ἡ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὰ 1797 - 1798 ἀνάμεσα στοὺς «πρώτους» δασκάλους τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας συγκαταλέγεται καὶ ἕνας Μακάριος, προφανῶς ὁ Καβαδίας.

Περισσότερο σκοτεινὰ εἶναι τὰ σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Μακαρίου στὸ Βουκουρέστι. Ὁ Ἄνθιμος Μαζαράκης παραδίδει πῶς ὁ Μακάριος, ὕστερα ἀπὸ τὴ διδασκαλία του «εἰς τὰ δημόσια τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταστήματα, ἐν τέλει ἀνέλαβε τὴν ἀνατροφὴν τῶν υἱῶν τοῦ πρίγκιπος Ὑψηλάντου». ² Μὲ τὴν εἶδηση τοῦ Μαζαράκη θὰ συνδέεται, ἂν δὲν τεκμαίρεται ἀπ' αὐτὴ, καὶ ἡ ἀνεπιβεβαίωτη πληροφορία ὅτι ὁ Μακάριος δίδαξε στὴν αὐθεντικὴ σχολὴ τοῦ Βουκουρεστιοῦ ³ καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ προσλήφθηκε ὁ Μακάριος ὡς οἰκοδιδάσκαλος στοὺς Ὑψηλάντηδες στὰ 1802, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης

1. Μ. Παρανίκας, *Σχέδιασμα*, σ. 29.

2. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843, σ. 403· ἀπὸ τὸ Μαζαράκη, κυρίως, ἀντλεῖ καὶ ὁ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τ. 1, Ἀθήνα 1904, σ. 177 καὶ ὁ Π. Χιώτης, *Ἱστορικὰ ἀπομνημονεῦματα Ἑπτανήσου* (ἔκδ. Α. Χ. Ζώη), τ. 7, Ζάκυνθος 1900, σ. 9 (ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου αὐτοῦ δὲν ὀλοκληρώθηκε).

3. Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 615· Ὁ Θεόδ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν ἐν Ρουμανίᾳ*, Ἀθήνα 1898, σ. 85, ἀναφέρει τὸ Μακάριο ὡς δάσκαλο ἀρχικὰ στὴν Πόλη κα' ὕστερα στὸ Βουκουρέστι, ὅπως καὶ ὁ Σάθας ἀγνοεῖ ὡστόσο πότε καὶ τί μαθήματα δίδαξε.

Ἄς παρατηρηθεῖ ὅτι τὸν ἀναγράφει μὲ τὸν τύπο Καβάδιος καὶ ὄχι Καβαδίας καὶ αὐτό, ἴσως, σημαίνει ὅτι τὸν γνωρίζει καὶ ἀπὸ τὶς ἐγγραφες πηγές του. Μὲ τὸν τύπο Καβαδίας τὸν ἀναγράφουν οἱ Μαζαράκης, Ἀνδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, τ. 2, Ἀθήνα 1857, σ. 269, Μ. Γεδεών, *Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 10' αἰῶνα*, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», 8 (1887-8), σ. 296, Σάθας καὶ οἱ ἄλλοι μεταγενέστεροι· ἀντίθετα, ἡ χειρόγραφη παράδοσις δίνει τὸν τύπο Καβάδης-Καβάδιος. Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία*, τ. 2, σ. 405 τὸν ἀναγράφει ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους τῆς αὐθεντικῆς σχολῆς χωρὶς ἄλλες ἐνδείξεις, ἀντλώντας τὴν πληροφορίαν ἀπὸ τὸ Σάθα.

διορίστηκε ήγεμόνας στη Βλαχία κι ήταν ο 'Αλέξανδρος κι ο Δημήτριος, ο πρώτος γεννημένος στα 1792 κι ο δεύτερος στα 1793, ήταν σέ ηλικία νά προχωρήσουν στα έγκύκλια μαθήματα. 'Ακολουθώντας τόν Κωνσταντίνο 'Υψηλάντη στο Βουκουρέστι, ο Μακάριος θά είχε όλες τις ευκαιρίες νά γνωριστεί με τους ισχυρούς φαναριώτικους και ρουμάνικους κύκλους που θά μπορούσαν νά διευκολύνουν την τοποθέτησή του στην αυθεντική σχολή: στα 1805, με τὸ θάνατο τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, ἡ σχολή τοῦ Βουκουρεστιοῦ περνάει κρίση που συνεχίζεται ὡς τὰ 1815, ἔταν ἔρχεται νά ἀναλάβει τὴ διεύθυνση τοῦ ἄλλοτε ἀκμαίου ιδρύματος ὁ Νεόφυτος Δούκας· μέσα σ' αὐτὸ τὸ διάστημα θά διορίστηκε κάποια στιγμή ὁ Μακάριος στήν αυθεντική σχολή, ἄγνωστο πότε και για πόσο διάστημα. Δὲ λείπουν ὡστόσο κάποιες ἐνδείξεις για τις σχέσεις τοῦ Καβαδία με τους κύκλους τῶν ἡγεμονιῶν· μιὰ μάλιστα ἀπὸ τις ἐνδείξεις ὁδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι, και πρὶν ἴσως ἀπὸ τὴν πιθανολογούμενη μετάβασή του στο Βουκουρέστι με τόν Κωνσταντίνο 'Υψηλάντη, εἶχε ξαναδρεθεῖ παλιότερα στις ἡγεμονίες, σὲ μιὰ ἐποχὴ νωρίτερη ἀπὸ τὸ 1796.

Τὴ μιὰ ἀπὸ τις ἐνδείξεις για τις σχέσεις τοῦ Καβαδία με τις ἡγεμονίες τὴν προσφέρει ὁ ἀθωνικὸς κώδικας με τὰ γραπτὰ τοῦ Μακαρίου: ἀνάμεσα στα περιεχόμενα αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου εἶδαμε πὺς ὑπάρχει κ' ἓνα ἐπίγραμμα ἀφιερωμένο στο «Λόγο παραινετικό», γραμμένο ἀπὸ τὸ μπεηζαντὲ Σκαρλάτο Γκίκα (1750 - 1833). Ὁ Σκαρλάτος Γκίκας μπορούσε νά ἔχει προσωπικὴ γνωριμιὰ με τὸ Μακάριο στο Βουκουρέστι, ἀλλὰ και ἔμμεση με ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία, ὅπως εἶχε και με ἄλλους λόγιους τῆς Πόλης· ὡστόσο και στή μιὰ και στήν ἄλλη περίπτωση, εἶναι βέβαιο πὺς ὁ Καβαδίας εἶχε τις ἐπαφές του με κύκλους που συνδύαζαν τὴν ἀρχοντικὴ τους σειρά με τὴ λογισύνη. Κάτοχος τοῦ ἀθωνικοῦ χειρογράφου ἦταν ὁ Γρηγόρης Μάνος: «Γρηγορίσιο Μάνοιο ἑταῖρε κτῆμα με γνῶθι...». Αὐτὸν τὸ Γρηγόρη Μάνο θά μπορούσε κανεὶς νά τὸν ταυτίσει με τὸ γιὸ τοῦ Γεωργίου Μάνου τοῦ Μιχαήλ, συζύγου τῆς Ρωξάνδρας Σούτσου (1742 - 1826)· στήν ταύτιση ὁδηγεῖ

1. Πβ. λ.χ. τὴν ἀλληλογραφία του με τους κύκλους τῆς «Κιβωτοῦ» στα 1804 (Αἰκ. Κουμαριανοῦ, *Ἀντίμου Γαζῆ «Λεξικὸν Ἑλληνικόν»*. Ἡ ἱστορία μιᾶς λεξικογραφικῆς προσπάθειας, α' Ὁ Ἑρανιστής, 2, 9/10 (1964), σ. 175). Ἐνα ἀντίτυπο τοῦ «Λόγου πα-

ραινετικοῦ», ἀφιερωμένο ἀπὸ τὸ συγγραφέα του στο Σκαρλάτο Καλλιμάχη (Ar. Camargiano, ἔ.ἀ., σ. 51 σημ. 3), παρέχει μιὰν ἀκόμη ἐνδειξὴ για τις σχέσεις τοῦ Καβαδία με τις προσωπικότητες τῶν ἡγεμονιῶν και τοῦ Φαναρισῶ.

ἡ μνεία ἐνδὲς Μακάριου, τοῦ Καβαδία Ἰσως, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγόρη Μάνου (1776 - 1821 ἢ 1822), γραμμένη στὶς 17-5-1796 στὸ Βουκουρέστι καὶ σταλμένη στὴ μητέρα του στὰ Θεραπειὰ τῆς Πόλης: «προσέτι παρακαλῶ ἀναφέρουσα τῇ διδασκάλῳ κύρ Μακαρίῳ τοὺς ἀπὸ μέρους μου ἀσπασμοὺς τῆς δεξιᾶς του, νὰ τῷ εἰπῇ νὰ συνθέσῃ ἐν ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα εἰς τὴν μακαρίτιδα (: ἀδελφῆ τῆς μητέρας του), τὸ ὁποῖον νὰ σκαφθῇ ὑποκάτω τῶν στίχων τοῦ μακαρίτου πάπου μου...».¹ Στὰ 1796 ὁ Καβαδίας βρίσκεται στὴν πατριαρχικὴ σχολή· μολονότι αὐτὴ ἢ διασταύρωση δὲν προσφέρεται ὡς ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση τῶν δυὸ δασκάλων, ὥστόσο εἶναι ἱκανὴ νὰ τὴν ὑποδείξει. Ἐὰν πραγματικά, ὅπως ὑποβάλλουν οἱ ἐνδείξεις, ὁ Μακάριος τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Καβαδία, τότε εἶναι εὐλογο νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι βρέθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ 1795 στὶς ἡγεμονίες, ἔπου γνωρίστηκε μὲ τὸ Σκαρλάτο Γκίκα καὶ τὸ Γρηγόριο Μάνο, νέο τότε καὶ Ἰσως μαθητὴ του.

Ἐνόστο, τὴ σταδιοδρομίᾳ του ὁ Μακάριος φαίνεται πὼς τὴν ἔκαμε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔπου, χάρις στὶς δημόσιες ἢ ἰδιωτικὲς παραδόσεις του, μπόρεσε νὰ ἀποκτήσῃ ἕνα ὄνομα. Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πέρασε κάποια ἀπροσδιόριστη στιγμή στὴν Κέα· ἐκεῖ δίδαξε γιὰ ἕνα διάστημα καί, στὰ 1824, βρῆκε τὸ θάνατο χτυπημένος ἀπὸ τὴν πανώλη ποὺ εἶχε πλήξῃ ἐκείνη τὴ χρονιά τὸ νησί.² Τὴ μετακίνησιν τοῦ Μακάριου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κέα καὶ τὸ θάνατό του πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τρία ἔγγραφα τοῦ 1824: δυὸ ἀναφορὲς ἐνδὲς κεφαλονίτη Στέλιου Καβαδία, ἀνιψιοῦ τοῦ Μακάριου, πρὸς τὸ ὑπουργεῖο τῆς Ὀρησκείας καὶ ἕνα ἔγγραφο τοῦ ἴδιου ὑπουργείου πρὸς τὸ μητροπολίτη τῆς Κέας Νικόδημο Ρουῖσο (1819 ἕως 15-12-1824). Καταγγέλλοντας μὲ τὶς ἀναφορὲς του ὁ Στέλιος Καβαδίας ὅτι ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ Μακάριου τὸ εἶχε ἰδιοποιηθῆ ὁ παπάς, ὁ ἐντεταλμένος μὲ τὴν ταφὴ τῶν θυμάτων τῆς ἐπιδημίας, καὶ ἄλλο εἶχε σκορπίσει σὲ ἰδιώτες, ζήτησε ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο τῆς Ὀρησκείας νὰ ἐκδώσῃ ἕνα

1. Constantino G. Mano, *Documente din secolele al XVI-lea—XIX-lea privitoare la familia Mano*, Βουκουρέστι 1907, σ. 180, ἀρ. 98. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Γρηγόρη Μάνου σ. XXXI (1822), σ. 182 ἀρ. 100 (1821).

2. Γιὰ τὴν πανώλη στὴν Κέα στὰ 1824 βλ. Κλών Στέφανος, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologi-*

que, anthropologique, démographique et médical, Παρίσι 1824, σ. 511.

Ἡ πανούκλα ἐμφανίστηκε τὸν Ἀπρίλη καὶ σταμάτησε τὸ Μάη· ὁ «Φίλος τοῦ Νόμου», ἀρ. 34 (11.7.1824), σ. 6, παρέχει τὴν παρακάτω εἶδηση: «Γράφουν ὡσαύτως ἀπὸ Ζέαν ὅτι καὶ ἐκεῖ ἡ πανώλη ἔπαυσε καὶ ἀπὸ 42 ἡμερῶν δὲν ἀνεκαλύφθη κανὲν φαινόμενον καὶ διὰ τοῦτο θεωρεῖται ἐντελῶς ὑγιής».

«άφοριστικὸν» γιὰ νὰ ἀναγκάστουν οἱ ἰδιώτες νὰ τοῦ ἐπιστρέψουν τὰ πράγματα τοῦ θείου του, καὶ νὰ προστάξει «δι' ἐπίτηδες ἐντόνου διαταγῆς του τὸν ἑπαρχον καὶ τοὺς δημογέροντας Ζέας νὰ ὑποχρεώσωσι τὸν εἰρημένον ἱερέα διὰ νὰ παραστήσῃ ὅσα ἤρπασε καὶ ἔκλεψε καὶ παραδῶσῃ εἰς χεῖρας τοῦ νομίμου κληρονόμου τοῦ μακαρίτου, ἐμοῦ ἢ, ἂν ἀπωλέσθησαν, τὰς κατ' ἀξίαν τιμὰς αὐτῶν»¹. Ὁ Στέλιος Καβαδίας δὲν ὀρίζει πότε καὶ μὲ ποιὲς περιστάσεις βρέθηκε «ὁ μακαρίτης διδάσκαλος παρὰ Βυζαντίου, ὀνομαζόμενος Μακάριος Καβαδίας Κεφαλλήνιος, εἰς τὴν νῆσον Τζία (...), ὅπου τὸν ἐκλέξανε καὶ διδάσκαλον». Ὅμως, ὁ «γνωστὸς παρὰ Βυζαντίους διδάσκαλος» ἴσως νὰ μὴ διάλεξε τὴν Κέα σὰν ἡσυχαστήριον γιὰ τὰ γεράματά του ἴσως τὸν ἔφεραν ἐκεῖ οἱ διωγμοὶ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τῆς Πόλης στὰ 1821. Τότε, τὰ δέκα δι-

1. ΓΑΚ, Παιδεία, φάκ. 5· ἀριθμοὶ ἐγγράφων 1829 (ἀχρονολόγητο ἀλλὰ τοῦ 1824 Αὐγούστου, Ναύπλιο), 1743 (20.8.1824, Ναύπλιο), 1837 (6.9.1824, Ναύπλιο). Τὰ δυὸ πρῶτα ὑπογράφει ὁ Στέλιος Καβαδίας καὶ τὸ τρίτο ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ ὑπουργείου τῆς Θρησκείας Δανιὴλ Γεωργόπουλος. Τὸ τρίτο ἐγγραφο εἶναι τὸ «άφοριστικὸν» ποὺ ἐπικαλέστηκε τὴν ἐκδοσὴ του ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο ὁ Καβαδίας μὲ τὴν πρώτη ἀναφορὰ του: «... Ὅθεν τὸ ἱερὸν τοῦτο ὑπουργεῖον (...) ἀποφαίνεται ὅτι ὅποιος τῶν αὐτῶν χριστιανῶν ἢ φίλος ἢ γνώριμος ἢ μαθητῆς του ἢ ὅστις-δήποτε ἄλλος ἔχει ἢ ὅποιονδήποτε πρᾶγμα ἢ βιβλίον αὐτοῦ τοῦ μακαρίτου διδασκάλου Μακαρίου, [εἰ] μὲν φοβηθεὶς τὸν θεὸν τὸ παρῆρσιάζει καὶ τὸ δώσει εἰς τὸν διαληφθέντα ἀνεψιὸν του Στέλιον ὑπάρχει εὐλογημένος καὶ συγκεχωρημένος· εἰ δὲ πλεονεκτικῆ γνώμη κρατούμενος κρύψει τὸ μὴ ἀνήκον εἰς αὐτόν, ὁμοίως καὶ ὅποιος ἄλλος ἔχει εἰδῆσιν καὶ δὲν μαρτυρήσει, οὔτοι πάντες ἀφορισμένοι ὑπάρχουσιν ἀπὸ Θεοῦ καὶ Κυρίου Παντοκράτορος...». Ὁ Μακάριος δὲ μνημονεύεται ἀνάμεσα στοὺς γνωστοὺς δασκάλους τῆς Κέας (βλ. πρχ. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία,*

τ. 2, σ. 52-7). Στὰ 1814 διδάσκει στὴν Κέα ὁ Ἐπιφάνιος Δημητριάδης (1760-1825)· στὰ 1821 ὁ Ἐπιφάνιος ἀπαντιεῖται στὴν Τριπολιτσά καὶ στὰ 1825 ξανά στὴν Κέα, ὅπου καὶ πεθαίνει τὴν ἴδια χρονιά (Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ νῆσος Σκιάθος*, Ἀθήνα 1913, σ. 138· γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Ἐπιφάνιου, Β. Σκουβαράς, *Ἀνέκδοτα κολλυβάδικα συνθέματα τοῦ Διονυσίου Ἐπιφανιάδη καὶ τοῦ Γεωργίου Α. Ρήγα*, ἀνάτ. ἀπὸ τὸ «Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν» 10 (1963), σ. 5. Γιὰ τὸν Ἐπιφάνιο γενικὰ, βλ. Ἰω. Ν. Φραγκοῦλας, *Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος*, ΕΕΒΣ, 23 (1953), σ. 633-2· *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λογίων τῆς Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1958, 1κέ· Γ. Βαλέτας, *Οἱ ἀρχεὶς τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου*, Ἀθήνα 1953, στὰ ὁποῖα καὶ ἡ βιβλιογραφία Γ. Ζώρας - Φ. Μπουμπουλίδης, ΕΕΦΣΠΑ, 14 (1963-4), σ. 205-38· Γ. Ἀντωνιάδης - Μ. Παπαϊωάννου, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, Ἀθήνα 1964, σ. 581). Δυὸ ἄλλοι δάσκαλοι (Ἰω. Ψύλλας, *Ἱστορία τῆς νῆσου Κέας*, Ἀθήνα 1921, σ. 204) ποὺ φαίνεται ὅτι δίδαξαν μετὰ τὸν Ἐπιφάνιο, δὲν προσδιορίζονται χρονολογικὰ.

βλία,¹ πὸν διεκδικοῦσε ὅλα κι ὅλα ὁ κληρονόμος του, δὲ θὰ ἐκφράζουν τὴ βιβλιοθήκη αὐτοῦ τοῦ λογίου, ἀλλὰ θὰ ἀποτελοῦν μερικὰ βοηθήματα γιὰ σχολικὴ διδασκαλία, πὸν θὰ ἔκρινε σκόπιμο νὰ τὰ διασώσει μαζί με κάποια ἄλλα λιγοστὰ περιουσιακὰ του στοιχεῖα, ὅταν ἀναγκαζόταν νὰ ἐγκαταλείψει, σὲ προχωρημένη ἡλικία, τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὅπως καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Μακάριου ὅμοια λειψὲς εἶναι καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς διδακτικὲς καὶ μερικὲς ἄλλες, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸ «Λόγο παραινετικὸ», συγγραφικὲς δραστηριότητες. Γιὰ τὶς τελευταῖες ὥστόσο ὑπάρχει μιὰ πληροφορία πὸν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σίγουρη: ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὕμνους τοῦ ἀθωνικοῦ κώδικα, ὄσους δὲ συμπεριλαμβάνονται στὸ «Λόγο παραινετικὸ», ὁ Μακάριος ἔγραψε καὶ ἄφησε ἀνέκδοτα καὶ ἄλλα ἔργα, τὰ ὁποῖα γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. βρισκόνταν στὰ χέρια ἐνὸς «ἐλλογίμου Κωνσταντίνου τοῦ Κρητός».² Ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις, ὄσες τυχὸν προκάλεσε ὁ στηλιτευτικὸς του γιὰ τὸ Βολταῖρο, ἔχουμε εἰδήσεις μόνο σχετικὰ μεῖν ἕνα «Κατὰ Μακαρίου Λόγο» τοῦ Ἰωάννη Τατλίκαρη· ἀλλὰ ὁ συντηρητικὸς ἐκεῖνος λόγιος δὲν εἶχε, φυσικὰ, τίποτε νὰ πεῖ γιὰ μιὰ πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Βολταίρου στὸ ὄνομα τῆς αὐθεντίας τῶν Γραφῶν, σφραγισμένη μάλιστα μετὰ τὸ κύρος ἐνὸς Νικηφόρου Θεοτόκη: ὅ,τι εἶχε νὰ κατακρίνει ὁ Τατλίκαρης, ἀναφερόταν στὴ γλώσσα κι ὄχι στὸ πνεῦμα τοῦ Καβαδία.³

Στὸ ἀντίτυπο τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελέτιου Μήτρου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε πιὸ πρὶν λόγος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κτητορικὰ σημειώματα, ὁ Μακάριος ἔχει καταχωρίσει καὶ ὀρισμένες ἄλλες παρασελίδες σημειώσεις: ἔντεκα ἀπόγραφα ἀπὸ ἐπιγραφὰς (ὅκτὼ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Νικόπολη, μιὰ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δονάτου στὴν Παρα-

1. Στὴν ἀχρονολόγητη ἀναφορὰ τοῦ ὁ Στέλιος Καβαδίας ἀναγράφει ἕναν ἀκατάλογον τῶν πραγμάτων [: τοῦ Μακαρίου] ὁποῦ λείπου[ν], τὰ ὄσα ἠξεύρω ὁποῦ τὰ εἶχε στὴ Τζιά :

ἕνα πιάτο ἀσημένιο τοῦ γλυκοῦ κάνει γρ. 10
ἕνα ἀσημένιο κουτάλι τοῦ γλυκοῦ γρ. 06
ἕνα μπερτέ γρ. 25
ἕνα κωνσταντινάτο χρυσοῦ παλιὸ ἐζύγιαζε βενέτικα 2 : 1 γρ. 57
10 βιβλία διάφορα ὁποῦ τὰ δύο εἶναι μαρτυρημένα».

2. Ἄνθιμος Μαζαράκης, *Βιογραφίαι* σ. 403.

3. Σπυρ. Παπαγεώργιος, *Κατάλο-*

γος μετὰ περιγραφικῶν σημειώσεων τῶν κωδίκων τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς Ὁδησοῦ, «Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασοῦ», 8 (1904), σ. 153, 155· πβ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τ. 1, σ. 904. Τὴν ἐπίκριση τοῦ Τατλίκαρη ἐπαινεῖ ὁ Ν. Δούκας, *Ἐπιστολαί*, Ἀθήνα 1835, τ. 2, σ. 35-7 γράφοντας, μετὰ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς χρονολογίας, ὅτι τὴ διάβασε στὰ 1796 στὸ Βουκουρέστι· πβ. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράματα*, τ. 3, Ἀθήνα 1864, σ. 111-2. Ἡ ἀπόσταση πάντως ἀπὸ τὴ χρονολογία δὲ θὰ εἶναι μεγάλη.

μυθιά και δυο από την Ίθάκη), περιγραφές τριών νομισμάτων και κάποια χωρίς ενδιαφέρον σχόλια στο κείμενο του Μελέτιου· τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἐκτενέστερο (σ. 37), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα, γραμμένα δίπλα σὲ χωρία τῆς Γεωγραφίας μὲ μυθολογικὸ περιεχόμενο, ἀναφέρουν στερεότυπα: «μύθος». Ἐνα σημεῖωμα γιὰ τὴν πάπισσα Ἰωάννα ἀνήκει σὲ ἄλλο, ἀδέξιο καὶ ἀνορθόγραφο, χέρι. Τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ τὸ προερχόμενο ἀπὸ τὴ Νικόπολη θὰ τὸ συγκέντρωσε καὶ θὰ τὸ μετέγραψε ὁ Μακάριος ὅταν βρισκόταν ὡς ἐκκλησιαστικὸς τιτλοῦχος στὴν Πρέβεζα, ἀπ' ὅπου εὐκολὰ μποροῦσε νὰ κάνει ἀρχαιολογικοὺς περιπάτους στὴν ἀρχαία πόλη· ὅσο ὕλικὸ προέρχεται ἀπὸ ἄλλες περιοχές, φανερώνει κάποιες μετακινήσεις τοῦ Μακάριου κατὰ τις ὁποῖες δὲν ἔπαυε νὰ ἐκδηλώνει τις ἀρχαιολογικὲς του περιέργειες: ἡ Ίθάκη ὅμως καὶ ἡ Παραμυθιά εἶναι τόσο κοντὰ στὴν Πρέβεζα, ὥστε δὲν ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι πίσω ἀπὸ τις μετακινήσεις αὐτὲς προβάλλει ὁ περιηγητὴς μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα. Ἡ φροντίδα ὡστόσο γιὰ τὴν καταγραφή, ἴσως καὶ τὴ συλλογή, ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κλίματος μέσα στὸ ὁποῖο ἡ ἀρχαιότητα διαμορφώνεται σὲ πνευματικὴ ἀξία. Αὐτὸ θέβαια τὸ κλίμα δὲν ἐκφράζεται στὸ «Λόγο παραινετικὸ» παρὰ ὡς γλωσσικὸς συντηρητισμὸς, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ ἰδεολογικὸ μῆνυμα τῆς ἀρχαιότητος διασώζεται μόνον σὲ ὅποιο βαθμὸ μποροῦσε νὰ χωρέσει στὸ δύσκαμπτο μέτρο μιᾶς φανατικῆς ὀρθοδοξίας, ἀγκυλωμένης ἀπὸ τὸ ἀντιδραστικὸ πνεῦμα τῶν «ἀντιφιλοσόφων». Ὅ,τι φαίνεται κοινὸ ἀνάμεσα στὸ ἀρχαιολογικὸ πάρεργο καὶ στὴν κατοπινὴ πνευματικὴ στάση τοῦ Μακάριου, ὅπως μορφώνεται στὸ «Λόγο», εἶναι ὁ ἱστορισμὸς: τὸ ἀντικείμενο τοῦ «Λόγου», ἡ ἀναίρεση τῶν βολταιρικῶν ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὴν ἀθηναικότητα τῶν Γραφῶν, εἶναι κιόλας ἱστορικὸ καὶ ἡ προσπέλασή του, ὅσο κι ἂν γίνεται μέσα ἀπὸ τὸν τυπικὸ χῶρο τῆς ἱερῆς ἱστορίας κι ὅσο κι ἂν ἐπιχειρεῖται πάνω σὲ ἓνα δοσμένο πρότυπο, προϋποθέτει ἐξοικείωση μὲ τὴν ἱστορία. Μέσα στὸ κείμενο τοῦ Μακάριου οἱ ἀναφορὲς στὰ περιστατικὰ καὶ στὰ ὀνόματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, μολονότι ἀραιές, δὲ σπανίζουν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παύουν νὰ ἐξηγοῦνται μὲ ἠθικὲς ἀξίες ἀντλημένες ἀπὸ τὴν ἀξιολογία τῆς ἐκκλησίας.¹ Αὐτοῦ τοῦ ἱστορισμοῦ, περιορισμένου πιθανὰ σὲ ἀρχαιολογικὴ

1. Καταχωρίζονται ἐδῶ ὀρισμένες θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἀναφορὲς τοῦ Μακάριου στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα: Σοφία εἶναι τὸ ἀβέβαιον καὶ πιστὸν καὶ ὑγιὲς καὶ ἀνεπίληπτον τοῦ κατὰ

τὸν βίον πολιτεύματος... αἱ δὲ ἄλλαι τε καὶ εἰς ἄλλα τείνουσαι ἐπιστῆμαι φιλονεικίας τε καὶ ἔριδας, κομψότητές μοι ὀνομάζονται· ὁ καὶ Πλάτων ἀποφαίνεται. Αἴγε καὶ πρὸς περιεργίην,

περιέργεια, ἀποτέλεσμα εἶναι καὶ ἐπιγραφικὲς ἀσχολίες τοῦ Μακάριου. Θὰ ἦταν πάντα ὑπερβολικὸ γὰ διακρίνει κανεὶς πίσω ἀπ' αὐτὲς κάποια ἐρευνητικὴ συστηματοποίηση ἢ ἓνα συλλεκτικὸ πρόγραμμα: τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι σημειώνει τὰ ἀπόγραφα τοῦ στὰ περιθώρια καὶ στὰ παράφυλλα ἐνὸς βιβλίου δείχνει τὸν πάρεργο χαρακτήρα τῆς ἀπασχόλησης.

Ὁ πάρεργος χαρακτήρας τῶν ἀρχαιολογημάτων τοῦ Καβαδία δὲν προδικάζει τὴν ἀπουσία κάποιων ἐμπειρικῶν γνώσεων γύρω ἀπὸ τὸ ἀντι-

ὡς Ἴπποκράτης λέγει, φαίνονται γεγεννημένοι» (Λόγος, σ. 7). Ὁ Βολταῖρος («τὸ αὐτὸ ἅμα καλὸν τε καὶ κακὸν ἔλεγε... ὡς ταύτη ἀναζῆν Ἀναξαγόραν») (σ. 13). «Οὐ γὰρ δῆπου ἡ οὐράνιος Θεολογία τῇ τοῦ Σταγειρίτου διαλεκτικῇ ὑπάγεται τέχνῃ» (σ. 14). Οἱ ἡγεμόνες τῆς ἀρχαιότητος ποὺ ἀφῆσαν ὄνομα εἶχαν ἀρετὴ, ἀγνοῦσαν ὅμως ἢ ἀρνοῦνταν τὴ φιλοσοφία: «Δῆλος γὰρ ὁ λακεδαίμων ἐπειτα οὐχ ὅπως προσιέμενος Φιλοσοφίαν ἀλλὰ καὶ τῆς Σπάρτης ἐξελαύνει δίκην ἄγους, εἴ τις λέγοιτο Φιλόσοφος. Καὶ ὅμως ἀριστὰ τε ἐξηγεῖτο τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς τυραννίδας τῶν ἄλλων κατέλυε πόλεων, ὡς οἶκον τε ἓνα ᾧκει τὴν ἑαυτοῦ καὶ ταύτην ἀτειχιστον, πότε δὴ ἄμεινόν φημι εἶχε; τότε, ἢ ὅτε Κυνικοί, Στωϊκοί, Ἐπικούρειοι, Γυμνοσοφισταί τε καὶ μυρία ἄλλα κόμματα κακοδαιμόνων ἀνθρωπίων λεγομένων φιλοσόφων οἶόν τινες θῆρες χαλεποὶ παρεισεφθάρησαν ταῖς πόλεσιν, οἱ καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν βάρβαρον ἐτρέψωσαν;» (σ. 16). Ὁ Σωκράτης, «οὐ μυρίον κλέος ἐπ' ἀρετῇ καὶ λόγων ἀληθείᾳ, ἀποκαλοῦσε τὴ φιλοσοφία ἀπάτην... κενὸν τε κόμπον καὶ λόγων εὐμορφίαν» (σ. 18)· ὥστόσο, ἡ «Πλατωνικὴ καὶ ἡ Σωκράτους ἠθικὴ ἐνιαχοῦ οὐ τοὶ ἀδόκιμοι, μυριαχοῦ δὲ φευκταὶ καὶ ψυχόλεθοι εἰς μυρία ἀσχίστα καὶ παραλογώτατα παρορμῶσαι τὸν προσέχοντα ἀμαρτήματα» (σ. 95).

Ἡ γῆ εἶναι ἀκίνητη· «... καὶ τῶν νεωτέρων Ἀστρονόμων τοῖς νοῦν ἔχουσιν ἐν ὑποθέσεως λόγῳ οὐκ ἀληθεῖα ἢ τῶν Πυθαγορείων δόξα περὶ κινήσεως τῆς Γῆς λαμβάνεται, ἢν ἰδιώσασθαι πειράται Κοπέρνικος ξενίζειν βουλόμενος καὶ τὴν ἀλήθειαν ἀνατρέπειν» (σ. 76). Ἡ ἔξαρση τῶν Ἑβραίων εἶναι φυσικὴ σὲ μία ὑπεράσπιση τοῦ κύρους τῶν Γραφῶν: «Ὅτι δὲ Ἕλληνες παρ' Ἑβραίων πολλὰ ἐμυθήθησαν Διόδωρος ὁ Σικελιώτης ἐδήλωσε λέγων...» (σ. 50)· «καὶ γὰρ καὶ τὸν Ἰάφεθ Ἕλληνας ἤδεσαν Ἰαπετὸν καλοῦντες καὶ πρόγονον αὐτῶν ...οὔτω καὶ τὸν Νῶε, ἀναγραμματίζοντες καὶ ἐξέλληνίζοντες τοῦνομα, Οἰνέα προσεῖπον» (σ. 52)· σὲ ἓνα χωρίο τοῦ Πίνδαρου (Ὀλυμπιον. 9, 60 κέ.) βλέπει ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸν Κατακλυσμὸ: «τὴν τε γὰρ γῆν πᾶσαν κατακλυσθῆναι ὁμολογεῖ καὶ τοῦ υἱοῦ Νῶε μνημονεύει, τοῦ Ἰαπετοῦ φημι, λαοὺς δ' ὀνομάζει τοὺς μετὰ τὸν Κατακλυσμὸν» (σ. 54).- Θὰ μπορούσε νὰ διατυπώσει κανεὶς τὴν ὑπόθεση ὅτι περιπτώσεις θεωρητικῆς ἀντισημιτισμοῦ, ὅπως ἐκδηλώνονται λ. χ. σὲ κείμενα σὰν τὴν Ἀπιστολὴ Ἀπολογητικὴ τοῦ Ἰωάννη Δονᾶ, στρέφονται κυρίως ἐναντίον τῆς συντηρητικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἰδεολογίας, ποὺ μὲ τὴν κατάφασή της ἀπέναντι στὶς Γραφὰς ὑποβίβαζε (ἂν δὲν ἀρνιόταν) τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα· ἐνδεικτικὴ καὶ ἡ διάκριση ἀρχαίων καὶ σύγχρονων Ἑβραίων.

κείμενο τῶν περιεργειῶν του: φροντίζει νὰ μιμηθεῖ τὰ γράμματα τῶν ἐπιγραφῶν, νὰ περιγράψει τὶς εἰκόνες τῶν νομισμάτων, νὰ διατηρήσει τοὺς στίχους καὶ τὶς ἀποστάσεις τῶν γραμμάτων, νὰ παρουσιάσει μ' ἓνα λόγο τὴν ἀκριβῆ εἰκόνα ἢ τὸ πανομοιότυπο τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἀποθησαυρίζει. Οἱ προϋποθέσεις ὅμως, ὅσες συγκλίνουν στὸ νὰ καταστήσουν τὸ Μακάριο δέκτη ἐνὸς κλίματος τὸ ὁποῖο, ἂν δὲν κατακυρώνει, ἀνεβάξει στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα, καὶ παραπέρα ὅσοι εἰδικοί ὄροι ἐπιτρέπουν τὴν πρόσκτηση κάποιων γνώσεων γύρω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφικὴ, δὲν εἶναι δυνατὸ παρὰ νὰ ὑποθεθοῦν σὲ μιὰ γενικὴ κλίμακα: ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὸ ἐνδεχόμενο κάποιας σχετικῆς σχολικῆς διδασκαλίας, θὰ σταματοῦσε κανεὶς σὲ δυὸ περισσότερο ἀπλὰ στοιχεῖα: τὸ γεωγραφικὸ ἔργο τοῦ Μελέτιου Μήτρου καὶ τὸν εὐρωπαϊὸ περιηγητὴ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ ἐνδιαφέροντα. Ὁ Μελέτιος εἶναι ἡ χαρακτηριστικότερη περίπτωση τοῦ πνεύματος ποὺ προαγγέλλει τὸ Διαφωτισμὸ καὶ τείνει στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐπιστημονικῆς νοοτροπίας στὴ χαραυγὴ ἤδη τοῦ 18ου αἰ.: ἡ πλατεὶὰ χρησιμοποίηση τῶν ἐπιγραφῶν μέσα στὴ Γεωγραφία ὡς ἀποδεικτικῶν ἱστορικῶν στοιχείων ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἐφαρμογὴ τοῦ αἰτήματος γιὰ τὸ μὲν ἔργον ἐπιστημονικῆς νοοτροπίας, ἐνῶ παράλληλα ἀποτυπώνουν τὴν τάση γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ μὲ τὸ ἱστορικὸ του δάθος.¹ Στὸν προχωρημένον 18ο αἰ. ἡ ἐπίδραση τοῦ «ἐπιστημονισμοῦ» τοῦ Μήτρου ἦταν φυσικὸ νὰ φτάνει ἀπονευρωμένη ἀπὸ τὰ δυναμικὰ τῆς στοιχεῖα καὶ νὰ λειτουργεῖ σὰν ἓνα στατικὸ πρότυπο· ἓνα στατικὸ πρότυπο, ἱκανὸ νὰ ἐρεθίσει τὴν περιέργεια ἢ νὰ προσφέρει ἐμπειρικὰς γνώσεις, ὅ,τι δηλαδὴ βλέπουμε νὰ συνοψίζεται στὴν περίπτωση τῶν ἀρχαιολογημάτων τοῦ Μακαρίου: φροντίδες ἐνὸς ἀρχαιοφίλου, καθρεφτισμένες σὲ λιγοστὰ παρασελίδια σημειώματα, περιορισμένες σὲ κάποια, τυχαῖα ἴσως, εὐρήματα. Ἡ πιθανὴ ἐπίδραση τοῦ εὐρωπαϊοῦ περιηγητῆ θὰ μπορούσε νὰ συνοψιστεῖ στὴν τόνωση τῆς τάσης γιὰ ἱστορισμὸ ἢ τὸ λιγότερον γιὰ ἀπλὴ συλλεκτικὴ διάθεση σὲ ἄτομα ἔτοιμα νὰ θαυμάσουν τὴν ἀρχαιότητα: εἴτε γιὰτὶ ἔβλεπαν σ' αὐτὴ μιὰ εὐκολὴ παρηγοριὰ γιὰ τὴν ἀθλιότητά τους εἴτε γιὰτὶ πρόσβαλλον πάνω τῆς τὰ δικά τους ἰδανικά. Εἶναι φανερὸ

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ἔκδ. 3η, Ἀθήνα 1964, σ. 131 γιὰ τὴν ἀποθησαύριση καὶ χρησιμοποίησιν ἐπιγραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ Μελέτιο, Σπ. Λάμπρος, *Ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν ὡς ἀρχαι-*

οδίφης καὶ στυλοκόπας, «Νέος Ἑλληνομνημῶν», 3 (1906), σ. 59 κέ. γιὰ ἓνα ἀνάλογο μεταγενέστερον παράδειγμα, Σ. Κουγέας, *Θεσσαλὸς στηλοκόπας πρὸ ἑκατὸν εἰκοσι πέντε ἐτῶν*, Ἀθήνα 1949.

πὼς ἢ ὅποια σημασία τῶν ἀπογράφων τοῦ Μακάριου ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ ὅτι μαρτυροῦν αὐτὸ τὸ κλίμα· μόνο πού δὲν ἔχουμε καμιὰ ἐνδειξη πὼς ὁ στηλιτευτὴς τοῦ Βολταίρου ἔζησε ποτὲ τὰ σκιρτήματα τοῦ καιροῦ του μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα.

Τὰ ἀπόγραφα

Καταχωρίζω ἐδῶ τὸ νομισματικὸ καὶ ἐπιγραφικὸ ὕλικὸ πού ἔχει θησαυρίσει ὁ Μακάριος στὸ ἀντίτυπὸ του τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελέτιου· ἀκολουθῶ τὴ δική του σειρὰ στὴν καταχώριση, προτάσσοντας τὸν ἀριθμὸ τῆς σελίδας στὴν ὅποια θρίσκονται τὰ ἀπόγραφα. Ὅπου τὰ τελευταῖα ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸ ψαλίδι τοῦ βιβλιοδέτη, σημειῶνω τὸ χάσμα μὲ τρεῖς τελείες μέσα σὲ ὀρθῆς ἀγκύλες.

Σελ. 318. Περιγραφή χάλκινου νομίσματος τῆς ἀρχαίας Νικόπολης:

ἐν νικοπόλει εὔρον ὀβωλὸν χάλκινον, | ἐν μὲν τῷ ἐνὶ μέρει ἔχοντα ἄν(θροω)πον, περὶ | δὲ τὸν ἄν(θροω)πον γράμματα τοιάδε | Κ Τ Ι Σ Μ Α Σ Ε Β Α Σ Τ Ο Υ. ἐν δὲ τῷ [...]

Σελ. 319. Περιγραφή βυζαντινοῦ νομίσματος συνοδευμένη ἀπὸ δυὸ παγομοιότυπα τῆς ἴδιας ὀψης τοῦ νομίσματος (τὸ ἓνα ἔχει κοπεῖ ἀπὸ τὸ βιβλιοδέτη):

εὔρον ὀβωλὸν ἐν νικοπόλει ἐκ χαλκοῦ πεποιημένον. οὗ ἐν μὲν τῷ ἐνὶ μέρει | βασιλεὺς ἦν σχεδιασμένος τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ ἔχων σταυρόν, τῇ δὲ δεξιᾷ σκῆπτρον, | ἀμφ' αὐτὸν δὲ γράμματα διεφθαρμένα ὑπὸ παλαιότητος, ἐν δὲ τῷ ἄλλῳ μέρει ὠδε [...]
διεφθαρμένα τ[αῦτα] | ὡς ὀρᾶς.

† A
† R Ω
E N Θ E Ω B A
S I L E V S R Ω
M A I Ω N

Σελ. 322. Περιγραφή νομίσματος τῆς ἀρχαίας Νικόπολης:

εὔρον ἐν νικοπόλει ὀβωλὸν | [ἐκ] [χ]αλκοῦ· οὗ ἐν μὲν τῷ | [ἐνὶ] μέρει ἐγγράπτο ἄν(θροω)πος | [ἔχων] περὶ αὐτὸν γράμματα | ὑπὸ παλαιότητος διε[[φθ]αρμένα, ἐν δὲ τῷ [ἄλ]λω μέρει ὥσπερ ναός, [περὶ] | [δ]ὲ τὸν να | [ὸν] ἦσαν γράμματα | [τ]ὰ τοιάδε· A K T I A

Σελ. 620. Στή σελίδα αὐτή καταχωρίζονται τὰ ἀπόγραφα ὀκτὼ ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (ἔξῃ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Νικόπολη καὶ δυὸ ἀπὸ τὴν Ἰθάκη):

(1) - εὗρον ἐν τινι λίθῳ ἐν νικοπόλει ταυτηνὴ τὴν ἐπιγραφὴν

Τ Ι Β Ε Ρ Ι Ε
Κ Λ Α Υ Δ Ι Ε
Π Α Μ Φ Ι Λ Ε
Ε Τ Ω Ν Λ Ε
Χ Α Ι Ρ Ε

(2) - καὶ ἐν ἄλλῳ τήνδε ὡς ὕπεστιν

Α Γ Λ Θ Ο Κ Λ Ε Ι Α
Μ Ν Η Σ Τ Η Ρ Ο Σ
Θ Υ Γ Α Τ Η Ρ
Ε Τ Ω Ν
Χ Α Ι Ρ Ε

(3) - ἐν τῷ θεμελίῳ νικοπ(ό)λεως πλησίον τῆς μεγάλης πύλης ταύτην ἐν λίθῳ μεγάλῳ

Ι Γ Λ Υ Κ Υ Τ Α Τ Η Μ Η Τ Ρ Ι Α Ι Δ Ι Α Λ Ε
Ι γ λ υ κ υ τ ᾶ τ η Θ Υ Γ Α Τ Ρ Ι Κ Α

Μακάριος τὰδ' ἔγραψε

(4) - τήνδε ἐν ἄλλῳ ἐν νικοπόλει.

κλαυδίαν... Ἰαλασω
τα θυγατερα γυναικα
δε ΤΙΒ. κλαυδίου. αλκι
βιαδου... τὰ λοιπὰ ὅτι πλείστα διεφθαρ/μένα περὶ ταῦτα.

(5) - ἐν νικοπόλει ἐν ἄλλῳ λίθῳ τήνδε

Κ Ο Ρ Ν Ο Φ Ι
Κ Ι Α
Λ Α Ι Ν Α
Ε Τ Ω Ν Ι Σ
Χ Α Ι Ρ Ε

(6) - εὗρον ἐν τινι ἀξιολόγῳ λίθῳ τοιαύτην τινὰ / γραφὴν

Ε Ι Ν Ο Υ ὅπως ἐστίν' ακεσεινου.
Υ Κ Ε Σ

(7, 8) - αἶδε εὐρέθησαν αἱ ἐπιγραφαὶ ἐν τῇ Ἰθάκῃ ἐν λίθοις

Σ Ε Π Τ Ο Υ	Α Γ Η Μ Ο Ν Ι Δ Α
Μ Ε Ζ Μ Ο Υ Σ Ι	Χ Α Ι Ρ Ε
Κ Ε Ζ Χ Α Ι Ρ Ε Ζ	Ε Μ Υ Γ Λ Υ Κ Υ Ν Θ Η
Θ Ε Ο Δ Ω Ρ Ε	

Στὸ recto τοῦ φύλλου μετὴν ἄδεια τῆς λογοκρισίας. Χριστιανικὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα :

Ο Ρ Α Η Μ Α Ρ
 Ε Π Η Μ Α Ρ
 Ε Ν Τ Ω Τ Ε Ο Ν Π Ν Ε Υ Μ Α Φ Ε Υ
 Δ Ι Α Ι Ρ Ε Ι Σ Θ Α Ι Τ Ο Υ Σ Κ Η Ν Ο Υ Σ
 Π Ω Σ Υ Π Ο Ι Σ Η Σ Τ Α Σ Α Φ Ο Ρ Η Τ Ο Υ Σ
 Ο Δ Υ Ν Α Σ ; Π Ο Ι Α Δ Ε Φ Ο Δ Ι Α Ε Ι Σ Τ Η Ν
 Ε Ξ Ο Δ Ο Ν Κ Α Τ Α Τ Ι Θ Η Σ Τ Ο Υ Β Ι Ο Υ
 Ω

Στῆ σελίδα μετὴν ἄδεια τῶν λογοκριτῶν. Καταχωρίζεται πανομοιότυπο πλίνθινης ἐπιγραφῆς ἀπὸ τῆ Βασιλικῆ τοῦ Ἁγίου Δονάτου στὴν Παραμυθιά (βλ. σχέδιο) καὶ ρωμαϊκὴ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τῆ Νικόπολη καὶ οἱ δύο ἐπιγραφές συνοδεύονται μετὰ σχόλια (ἐκτενέστερο ἢ πρώτη καὶ βραχύτερο ἢ δεύτερη) τοῦ Καβαδία :

(1) - ταῦτα τὰ γράμματα εὐ-
 ρον ὦ τῶν γεγραμμένα / διὰ
 πλίνθων ἔξωθεν τοῦ θείου
 βήματος κατ'ἀνατολὰς ἐν τῷ
 τείχει ἄνω, τοῦ νεῶ τοῦ ἁγίου
 δονάτου, κειμένων τυγχάνοντι
 ἐν τόπῳ λεγομένῳ σωρεῖα τὸ
 πάλαι, | νῦν δὲ γλυκεῖ ῥ. εἰ
 οὖν τῶν γραμμάτων τουτωνὶ
 τῆς ἐννοίας τὸν σκοπὸν / ἐπί-
 στασαι, πολὺπειρός τις τυγχά-
 νεις γε ὧν τῷ ὄντι, εἰ δ' οὐ,
 οὐκ οἶδ' ὅτι [...].

Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τέταρτος στίχος τοῦ πανομοιότυπου δὲν εἶναι παρὰ πλίνθινα κοσμήματα καὶ ὄχι γράμματα καθὼς νόμισε ὁ Μακάριος Καβαδίας. Ὁ πρῶτος στίχος, στὴν περίπτωσιν ποὺ τὰ γράμματά του δὲν εἶναι παρατοποθετημένα καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ παλιότερη ἐκπεσμένη ἐπιγραφή, ἴσως μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ : δ (ὁ) μ ω θ (εὐ) ἦ καὶ δ (ο)

μ ω θ (έ) ν. Ὁ τρίτος στίχος ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τῆ χρονολογία ζ ο ζ'ω (: 1568/9). Ἔτσι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιγραφή σχετικὴ μὲ κάποια ἀνάκαινιση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δονάτου.

Στὸ σχόλιο τοῦ Καθαδία ἡ λέξι γ λ υ κ ε ι ἔχει διορθωθεῖ μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ συντάκτη μιὰ ἢ δυὸ φορές· μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ καὶ γ λ υ κ έ ω ς. Κολλητὰ σχεδὸν στὴν κατάληξι τῆς λέξεως, ἕνα σημάδι (σταυρὸς) παραπέμπει στὸ περιθώριον, ὅπου ὁ Καθαδίας ἔχει γράψει 3-4 λέξεις ἀπὸ τίς ὅποιες σώζονται δυὸ: ὁ τ ά φ ο ς. Καθὼς δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρήσει κανεὶς πὼς τὸ ὁ τ ά φ ο ς ἀνήκει συντακτικὰ στὸ γ λ υ κ ε ι ἢ γ λ υ κ έ ω ς, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσει ὅτι στὴ λέξι ὁ τ ά φ ο ς κρύβεται κάποια συμπλήρωσις ἢ ἐπεξήγησις ἢ, τὸ πιὸ πιθανόν, ἕνα τοπωνύμιον προσδιοριστικὸν τῆς ἀρχαίας Σωρείας. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἴσως δὲ θὰ ἦταν ἀστοχο νὰ συσχετιστεῖ τὸ τοπωνύμιον Ὁ Τ ά φ ο ς μὲ τὸ ἀπροσδιόριστον τοπογραφικὸν τοπωνύμιον Κ α κ ὸ ς Τ ά φ ο ς ποῦ θρίσκειται στὴν ἴδια περιοχὴ καὶ ἀναφέρεται στὸ ἀμφισθητούμενης γνησιότητος χρυσόβουλλο τοῦ 1361 τοῦ Συμεὼν Οὔρησι Παλαιολόγου: «καὶ τὴν Ζώρισταν εἰς τὸ Σειστρόνι, καὶ εἰς τὸν Κακὸν Τάφον, καὶ εἰς τὸ Γλυκὺ, καὶ τὸν ποταμόν, καὶ εἰς τὸ Μαρμάρι, καὶ εἰς τὴν θάλασσαν ἀπέσω...».¹

(2) - τὰ κάτω γράμματα ἦν γλυπτὰ ἐν τινι μνημείῳ | χαλασμένῳ πετρίνῳ, ἄτερον οὐδενὸς τόνου ἢ πνεύματος.

Κ Ο Ρ Ν Η Λ Ι Α
Θ Ε Ο Ν Ι Η (²)
Ε Τ Ω Ν Ξ Ζ
Σ Ι Λ Β Α Ν Ο Σ Σ Ω
Σ Ο Υ Υ Ι Ο Σ Ε Τ Ω Ν
Ο Ζ Χ Α Ι Ρ Ε

(²) ἴσθι ὅτι, ἡ Θεονίη ἐστὶν ὄνομα πατρωνυμικὸν θυλικὸν καὶ μὴ μνησίμου (;).

Σπ. Ι. Ἀσδραχῆς

1. Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata*, τ. 3, Βιέννη 1865, σ. 127. γιὰ τίς ἐκδόσεις τοῦ χρυσόβουλλου, Λ. Ι. Βρανούσης, *Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου*. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα, Γιάννενα 1962, σ. 69-85. Πολλὰ ἀπὸ τὰ

τοπωνύμια τοῦ χρυσόβουλλου τὰ ἔχει προσδιορίσει τοπογραφικὰ ὁ Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, τ. 2, Ἀθήνα 1857, σ. 311-5. ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δὲν ἔχει συμπεριληφθεῖ ὁ «Κακὸς Τάφος» (ἢ καὶ «Κακὸς Τράφος»).